

Вера Д. Гупало

Дослідження курганного могильника в урочищі Сермень біля села Берестяне

Протягом 1983—1990 рр., в невеликих перервах, автором проводилися археологічні дослідження в околицях с. Берестяне Ківерцівського району Волинської області (рис. 1). Виявлено 12 нових пам'яток (В. Д. Гупало 1985, с. 270—271; В. Д. Гупало, В. С. Артюх 1986, с. 43—48; В. Д. Гупало 1993, с. 84—85). Паралельно проводилися розкопки курганних могильників (В. Д. Гупало 1985, с. 270—271; 1986, с. 231; 1991, с. 32—34; 1991а, с. 12—13; 1992, с. 24—26).

Село Берестяне знаходиться на території Поліської низовини в районі баговинь, які на сьогоднішній день частково осушені. Перші дослідження в важкодоступних через численні болота околицях села Берестяне проводив Й. Фітцке. У 1938 р. ним був розкопаний один курганний могильник ранньосередньовічного часу. Про ці роботи залишилися лише коротке повідомлення, котре інформує про факт проведення розкопок (J. Fitzke 1938, s. 126). Документація, яка зберігалася у Луцькому краєзнавчому музеї, на сьогоднішній день втрачена, а з поховального інвентаря збереглися поодинокі депаспортизовані речі. В результаті опитування місцевих жителів вдалося з'ясувати, що Й. Фітцке проводив дослідження могильника в уроч. Коросно на південно-східній околиці довоєнного села Берестяне (рис. 1). Ще на початку 1980-х років в цьому місці в районі хуторів простежувалися сліди від розкопаних курганів. Не виключено, що Й. Фітцке були обстежені й курганні могильники, котрі знаходяться в лісі в радіусі 2—3 км від села Берестяне. Підставою для такого припущення є зафіксовані на могильниках сліди розкопок окремих курганів методом колодязного шурфування. Однак, дані про ці роботи не були відображені в публікаціях. Це спричинилося до того, що курганні могильники в урочищах Сермень, Верок, Приїздже, Голови, Майдан, Сіножатки були заново виявлені і введені в науковий обіг майже через 50 років.

Один з таких досліджених ще в довоєнний час курганів виявлено на могильнику в урочищі Сермень. Залишки зруйнованого курганного пагорбу сьогодні заросли деревами діаметром 0,3—0,5 м. Курганний могиль-

ник в уроч. Сермень відкрив і провів його обстеження в 1982 р. Г. В. Охріменко*. Протягом двох польових сезонів 1983—1984 рр. пам'ятка досліджена автором.

Могильник розташований на віддалі біля 2,5 км на південний захід від села (рис. 1) і знаходиться в лісі на незначному підвищенні за 600 м від лівого берега річки Млинок (притока р. Стрипи). Крім зруйнованого поховання, могильник нараховував десять курганів, які розташовані монолітною групою дещо витягнутою по лінії північний схід — південний захід (рис. 2).

КУРГАН С-1** півсферичної форми біля підніжжя по периметру основи був оточений кільцевим ровиком (параме-

ТАБЛИЦЯ I. Параметральні дані курганів (в м)

об'єкт	курган			ровик	
	висота пагорбу	діаметр основи	довжина кола основи	ширина	глибина
курган С-1	1	8	26	0,40	0,10
курган С-2	0,58	макс.-8,5 мін.-6,0	23,4	0,40	0,10
курган С-3	0,46	макс.-7,8 мін.-6,3	24	макс.-0,43 мін.-0,37	макс.-0,2 мін.-0,11
курган С-4	0,42	сер.-6,7	22	0,52	0,22
курган С-5	0,50	макс.-7,5 мін.-6,7	23,4	0,34	0,15
курган С-6	1	10	31,4	0,60	0,20
курган С-7	1,1	8	25,6	0,80	0,47
курган С-8	0,84	макс.-7,7 мін.-6,6	22	0,50	0,30
курган С-9	0,70	макс.-8,4 мін.-8,0	25	0,40	0,25
курган С-10	0,47	макс.-8,0 мін.-7,0	24	0,70	0,30

* користуючись нагодою, скаладаю сердечну подяку Г. В. Охріменку за люб'язно надану мені інформацію про місцезнаходження пам'ятки і допомогу при розкопках.

** нумерація поховань визначалася порядком почерговості дослідження об'єктів. Буквенний індекс „С“ надано курганам за назвою урочища Сермень з метою відрізнити цей могильник від інших, виявлених в околицях с. Берестяне і досліджених пізніше.

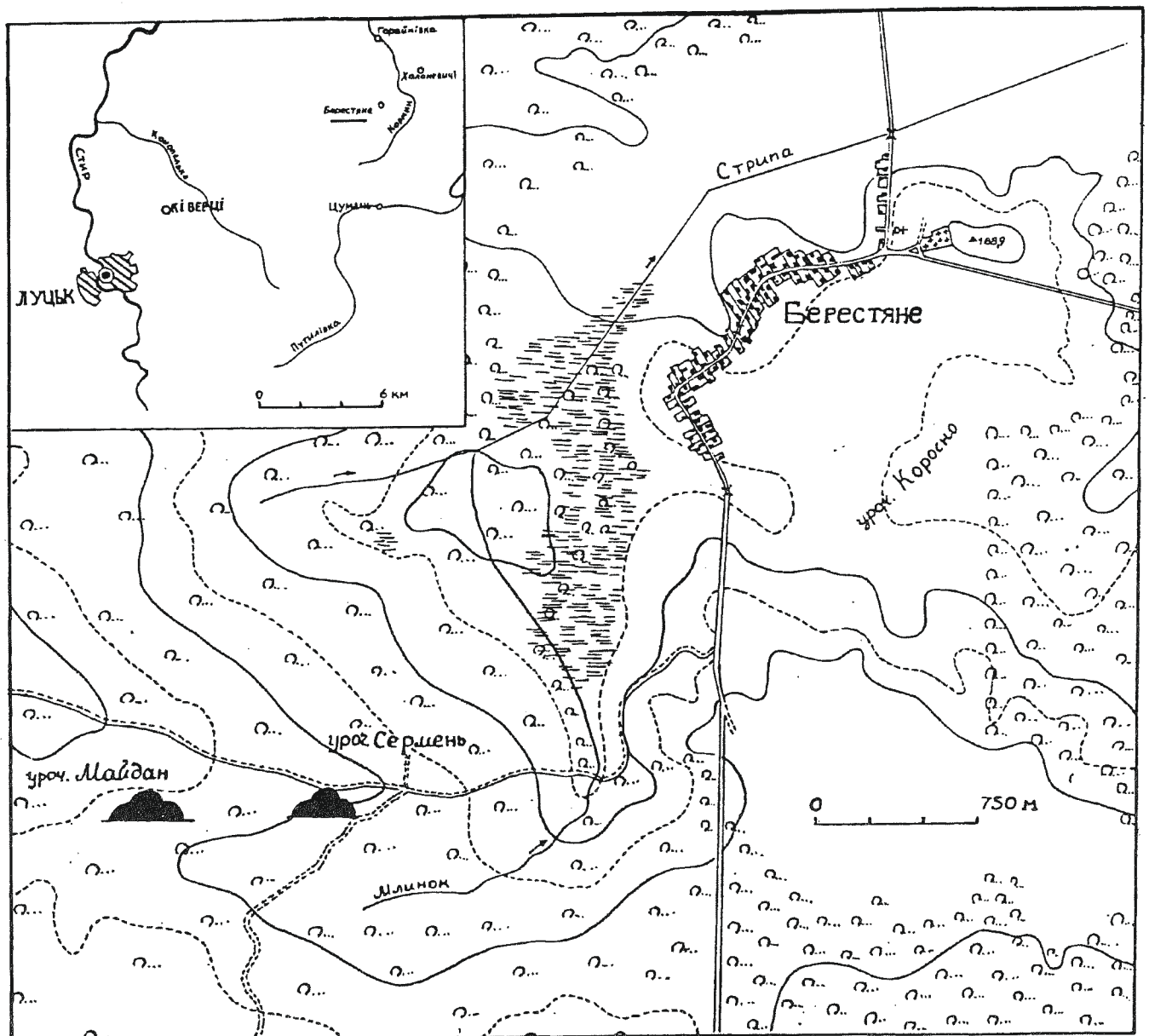

Рис. 1. Локалізація курганних могильників біля с. Берестяне
 Рус. 1. Lokalizacja cmentarzysk kurhanowych koło wsi Berestjane
 Abb. 1. Lokalisierung der Hügelgräberfelder in der Nähe des Dorfes Berestjane

тральні дані курганів подані в табл. I Потужність дернового покриття насипу становить 0,05 м, шару супіску — 0,65 м, піску — 0,30 м. Під шаром піску виявлено залишки тонкого прошарку похованого дерну давнього горизонту (рис. 3). Насипним шарам притаманна підвищена насиченість конкреціями кременю. Під час дослідження стратиграфії насипу на гл. 0,60 м у центрі кургану в радіусі 0,50 м відзначено значне ущільнення шару супіску, який в цьому місці набув білуватого відтінку і каменеподібної твердості. Ці зміни в характеристиці шарів пов'язані з процесом просякнення їх продуктом розпаду тканин і можуть служити ознакою наявності тілопокладення в похованні.

Останки покійника виявлено у центрі кургану на гл. 1 м* Кістяк в анатомічному порядку (череп пошкоджений ко-

рінням берези) лежав на давньому горизонті на спині у випростаному положенні, руки вздовж тулуба, кисті відсутні, ноги випростані, череп лицьовою стороною повернений вліво. Тілопокладення здійснене з західною орієнтацією (з відхиленням на північний захід). Загальна довжина збережених останків 175 см.

На відстані 1,5 м від нижніх кінцівок на рівні давнього горизонту виявлено вінчик гончарного горщика (рис. 3: X¹).

КУРГАН С-2 в перерізі мав сегментоподібну форму з невираженою вершиною; довкола основи простежується заплялий кільцевий ровик (табл. I). Потужність дернового покриття становить 0,06 м, шару супіску — 0,20 м, піску — 0,32 м (рис. 4). Шари супіску і піску насичені великою кількістю уламків кременю. Під шаром піску зафіксовано залишки похованого дерну.

В насипі кургану виявлено фрагменти гончарних горщиків: на гл. 0,10 м — три фрагменти стінок посудин (рис. 4:

* глибина місцезнаходження кістяка і поховального інвентаря визначалася відносно вершини пагорбу.

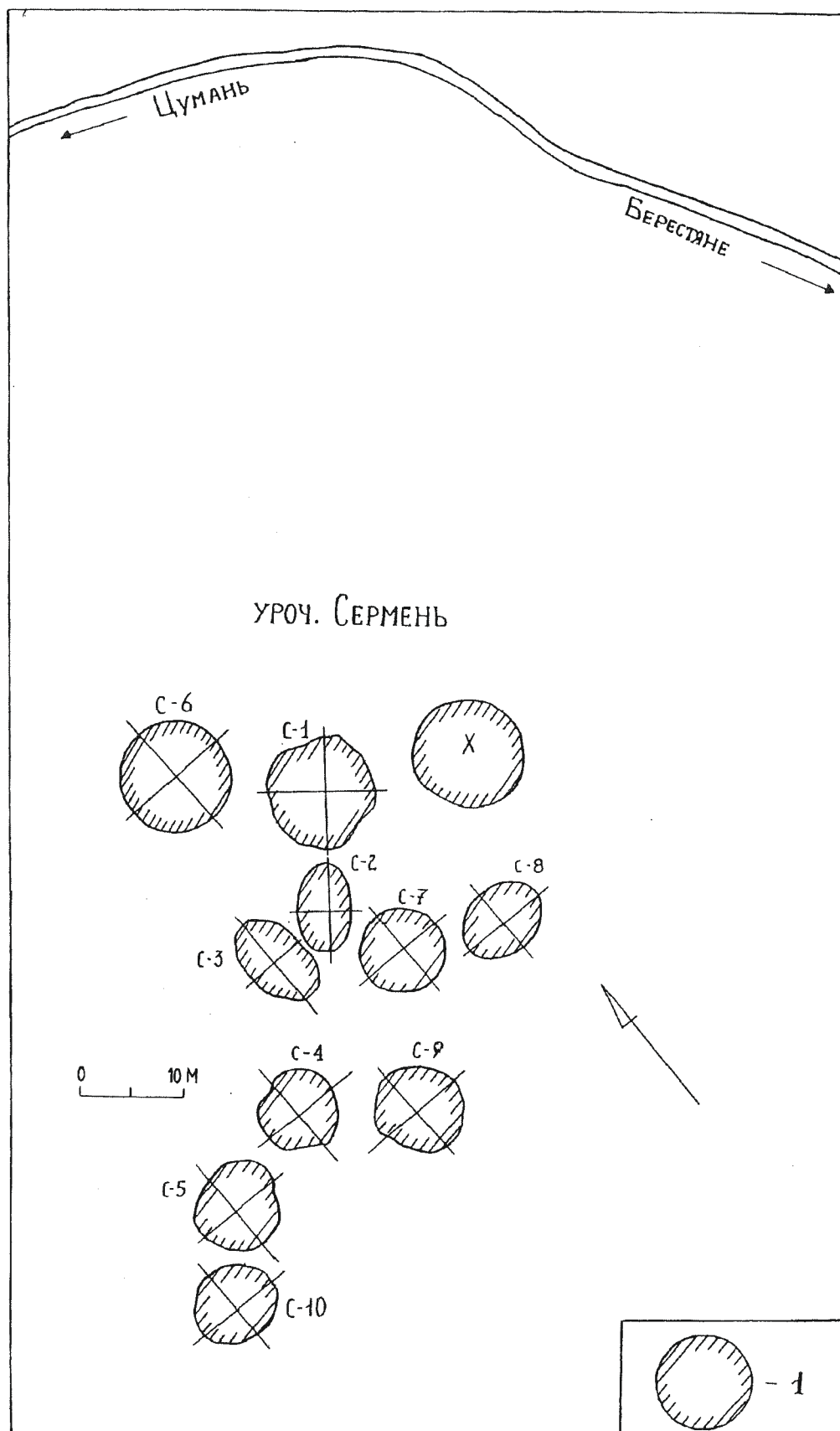

Рис. 2. Ситуаційний план могильника: 1 — розкопаний курган
 Рус. 2. Plan sytuacyjny cmentarzyska: 1 — zbadane kurhany
 Abb. 2. Situationsplan des Gräberfeldes: 1 — Untersuchte Grabhügel

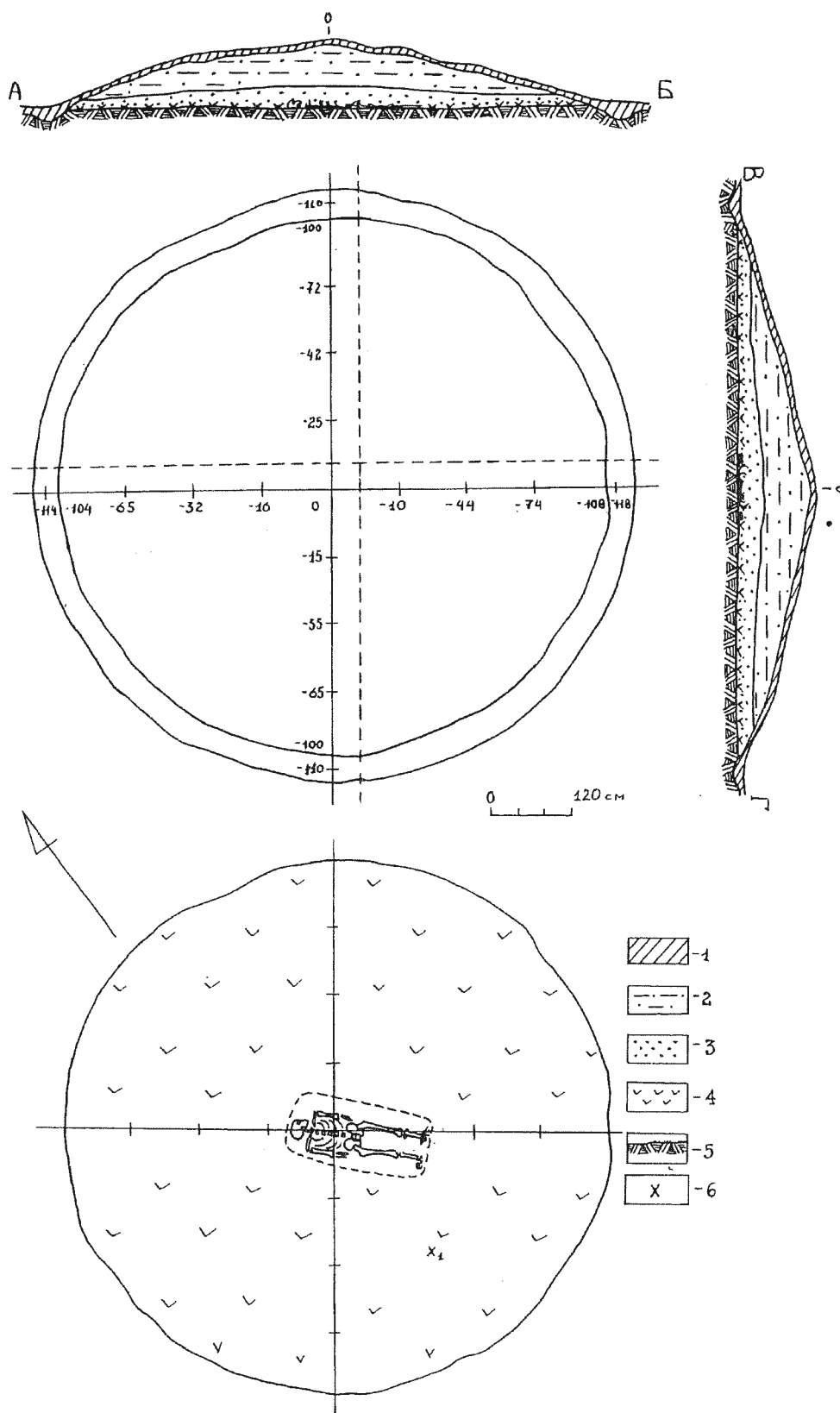

Рис. 3. План кургану С-1: 1 — дерн, 2 — супісок, 3 — пісок, 4 — похований дерн, 5 — материк, 6 — знахідки (X¹ — фрагмент вінчика горщика на гл. 1 м)

Рис. 3. Plan kurhanu C-1; oznaczenia 1 — darni, 2 — spieczona warstwa o żółtym kolorze, 3 — piasek w biało-żółtym kolorze, 4 — darni z dawnej warstwy kulturowej, 5 — calej, 6 — zabytki (X¹ — fragment krawędzi garnka znalezionego na głębokości około 1 m)

Abb. 3. Plan des Grabhügels C-1; Bezeichnungen: 1 — Rasen, 2 — sandige gelbe Schicht, 3 — weißgelber Sand, 4 — Rasen aus der alten Kulturschicht, 5 — gewachsener Boden, 6 — Funde (X¹ — ein etwa 1 m tief gefundenes Topfrandfragment)

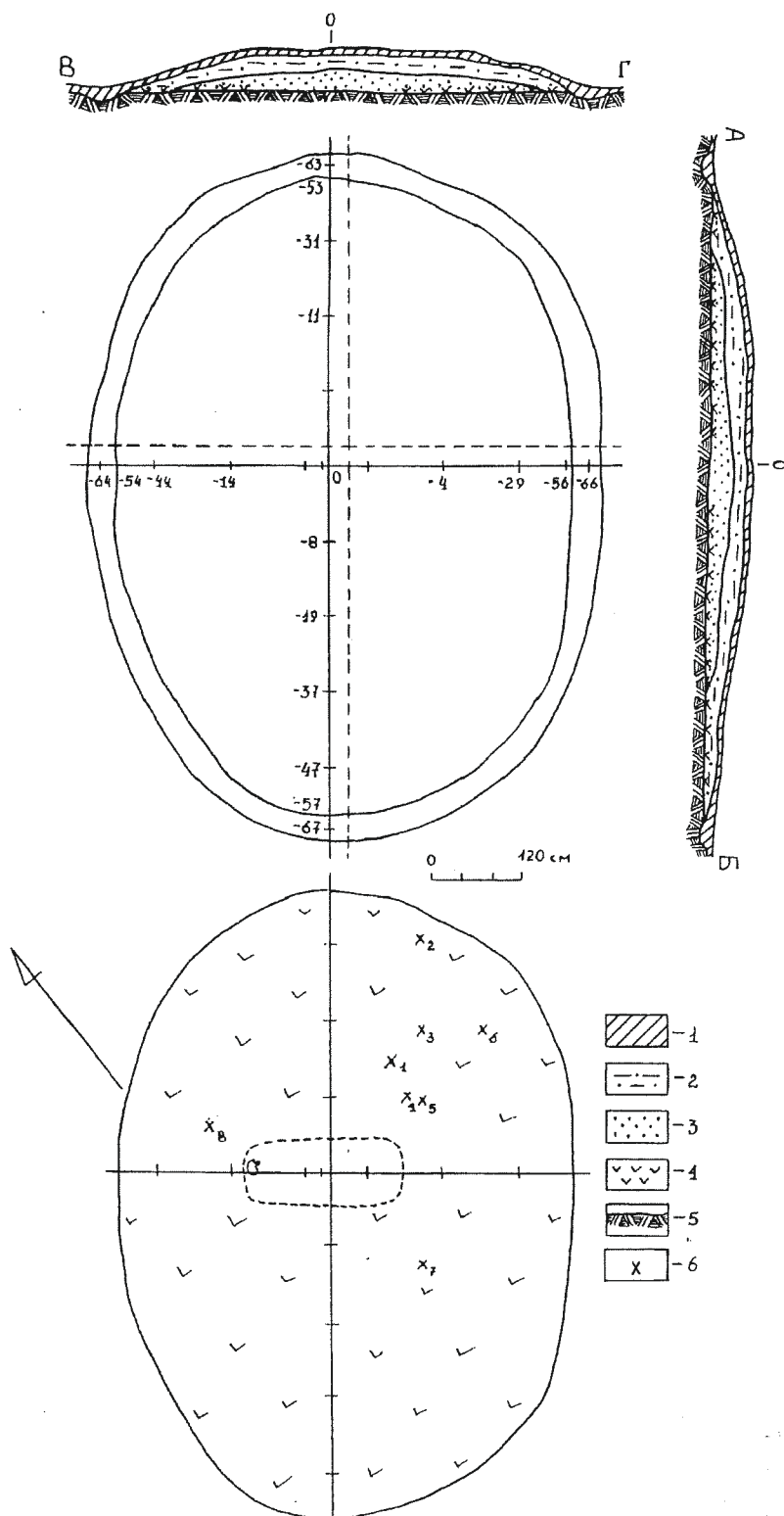

Рис. 4. План кургану С-2: 1 — дерн, 2 — супісок, 3 — пісок, 4 — похований дерн, 5 — материк, 6 — знахідки (X^1 , X^2 , X^3 — фрагменти стінок горщика на гл. 0,10; X^4 , X^5 — фрагменти вінчиків горщиків на гл. 0,15 м; X^6 — фрагмент вінчика горщика на гл. 0,20 м; X^7 , X^8 — фрагменти придонної частини горщика на гл. 0,30 м)

Рус. 4. План кургану С-2; обозначения: 1—5 как на рис. 3, 6 — находки (X^1 , X^2 , X^3 — фрагменты брюсцов nacзын з глубокости 0,10 м; X^4 , X^5 — фрагменты wylewów garnków з глубокости 0,15 м; X^6 — фрагменты призьденне garnków з глубокости 0,3 м)

Abb. 4. Plan des Grabhügels C-2; Bezeichnungen: 1—5 wie bei der Abb. 3, 6 — Funde (X^1 , X^2 , X^3 — Gefäßbauchfragmente aus der Tiefe 0,10 m; X^4 , X^5 — Topfausgußfragmente aus der Tiefe 0,15 m; X^6 — Topfrandfragment aus der Tiefe 0,20 m; X^7 , X^8 — Topfbodenfragmente aus der Tiefe 0,3 m)

X¹, X², X³); на гл. 0,15 м — два фрагменти Віничків (рис. 4: X⁴, X⁵); на гл. 0,20 м — фрагмент вінчика (рис. 4: X⁶); на гл. 0,30 м — два фрагменти придонної частини (рис. 4: X⁷, X⁸). Кілька уламків, що залягали на різній глибині, належать одному горщику (рис. 4: X³, X⁴, X⁵, X⁷, X⁸; рис. 15: 2—4). По центру кургана на гл. 0,58 м виявлено залишки тілопокладення. Зберігся лише череп і то частково. Він лежав на давній поверхні, обернений лицьовою частиною вліво, а тім'ям орієнтований на захід (з відхиленням на північний захід).

КУРГАН С-3 характеризується насипом, у którego вершина чітко не простежується, а краї дещо видовжені по лінії північ-південь. Довкола основи кургана виявлено кільцевий ровик (табл. I). Потужність дернового покриття насипу становить 0,13 м, шару супіску — 0,24 м, піску — 0,09 м. Шари супіску і піску насичені великою кількістю уламків кременю. Під шаром піску зафіксовано похований дерн (рис. 5).

В насипі кургана на гл. 0,20 м виявлено фрагмент стінки гончарного горщика (рис. 5: X¹). На рівні давнього горизонту, майже по центру основи кургана на гл. 0,46 м зафіксовано залишки тілопокладення дуже поганої збереженості. Виявлено рештки кісток нижніх кінцівок, фрагмент плеча верхньої лівої кінцівки, фрагменти трьох ребер та верхню частину тазових кісток. Череп відсутній. Загальна довжина збережених останків від фрагмента верхнього ребра до нижніх кінцівок становить 120 см. Кістяк лежав навзніч у випростаному положенні з західною орієнтацією. При розчистці кісток в області грудної клітки виявлено дві металеві пряжки, округлої і ліроподібної форми (рис. 5: X², X³).

КУРГАН С-4 мав слабопрофільований насип зі знівельованою вершиною. Довкола основи кургана в процесі розкопок простежено кільцевий ровик (табл. I). Потужність дернового покриття пагорбу становить 0,12 м, шару супіску — 0,21 м, піску — 0,09 м. По основи кургана зафіксовано тонкий шар похованого дерну. Шар супіску і піску відзначається підвищеною насиченістю кременем. Цілісність насипу пагорбу порушена шурфом, який залишили сучасні шукачі скарбів (рис. 6). Курган С-4 не містив жодних знахідок, окрім двох вугликів у насипі на глибині 0,20 м.

КУРГАН С-5 характеризується сегментоподібною формою насипу з дещо розпливчастими краями. Довкола основи кургана виразно простежувався кільцевий ровик (табл. I). Потужність дернового покриття насипу становить 0,10 м, шару супіску — 0,20 м, піску — 0,20 м. По основи кургана виявлено тонкий шар похованого дерну. Шар супіску і піску насичений великою кількістю уламків кременю (рис. 7).

В південно-східному секторі кургана, ближче до центру основи на гл. 0,49 м зафіксовано залишки легкого вогнища у вигляді плями світло-сірого піску, густо насиченого дуже дрібними голкоподібними вугликами. Виявлений один крупний вуглик характерної подовгастої форми дає підставу припускати, що дане вогнище було складене з хмизу. Вогнище потужністю 1 см округло-квадратної форми займало площу 0,72 x 0,60 м і знаходилося на рівні давнього горизонту (рис. 7).

КУРГАН С-6 мав наближену до півсферичної форму зі згладженою вершиною. В процесі розкопок встановлено наявність кільцевого ровика довкола основи кургана (табл. I). Потужність дернового покриття пагорбу становить 0,10 м, шару супіску — 0,50 м, піску — 0,40 м. Шари супіску і піску насичені значною кількістю шматків кременю. По всій площі основи кургана зафіксовано сліди похованого дерну (рис. 8).

На гл. 0,95 м в центрі кургана на рівні давнього горизонту виявлено залишки легкого вогнища у вигляді плями світло-сірого піску, густо насиченого дрібними голкоподібни-

ми вугликами. Потужність вогнища, яке мало округлу форму, становить 5 см (рис. 8).

КУРГАН С-7 характеризується чіткою півсферичною формою зі згладженою вершиною. В процесі розкопок довкола основи кургана виявлено кільцевий ровик (табл. I). Потужність дернового покриття пагорбу становить 0,08 м, шару супіску — 0,36 м, піску — 0,66 м. Шари супіску і піску насичені уламками кременю. На рівні основи кургана зафіксовано залишки похованого дерну (рис. 9).

В насипі кургана, відразу під шаром дерну, на гл. 0,08 м, виявлено фрагмент вінчика гончарного горщика (рис. 9: X²).

У центрі кургана на гл. 1,1 м знаходилися залишки тілопокладення, яке здійснене на рівні давнього горизонту з західною орієнтацією. Кістяк лежав на спині у випростаному положенні, руки вздовж тулуба, ноги випростані. Справа під черепом (в області тім'я і поряд) виявлено вісім скроневих кілець (рис. 9: X²). Між лівою ключицею і черепом зафіксовано чотири пастові і одну металеву намистини (рис. 9: X¹).

КУРГАН С-8 мав сегментоподібну форму зі згладженою вершиною. В південно-західному секторі цілісність насипу порушена лисячою корою. В процесі розкопок довкола основи кургана виявлено кільцевий ровик (табл. I). Потужність дернового покриття пагорбу становить 0,14 м, шару супіску — 0,30 м, піску — 0,40 м. Шар супіску і піску насичений уламками кременю. По всій площі основи кургана зафіксовано похований дерн (рис. 10).

На гл. 0,84 м у центрі кургана на рівні давнього горизонту виявлено потужне вогнище округлої форми. Воно складалося із суцільного шару, потужністю 10 см, залишків головок. На рівні основи в радіусі 2,3 м довкола простежувалися плями сірого піску, насиченого голкоподібними вугликами і крапляннями більших шматків вуглин. Очевидно, під час зведення насипу вогнище трохи розповзлося (рис. 10).

КУРГАН С-9 мав сегментоподібну форму зі згладженою вершиною. В процесі розкопок встановлено наявність кільцевого ровика довкола основи кургана (табл. I). Потужність дернового покриття пагорбу становить 0,15 м, шару супіску — 0,30 м, піску — 0,25 м. Шар супіску і піску насичений уламками кременю. На рівні основи кургана залягав тонкий шар похованого дерну (рис. 11).

В насипі кургана на гл. 0,50 м виявлено скупчення дуже дрібних фрагментів кераміки, що належали одному горщику (рис. 11: X²).

На гл. 0,70 м у центрі кургана зафіксовано тілопокладення. Кістяк в анатомічному порядку лежав на спині у випростаному положенні, руки вздовж тулуба, ноги випростані. Загальна довжина збережених останків 180 см. Тілопокладення здійснене на рівні давнього горизонту з західною орієнтацією. На віддалі 0,4 м від черепа виявлено фрагмент стінки гончарного горщика (рис. 11: X¹).

КУРГАН С-10 характеризується сильно знівельованим насипом сегментоподібною в перерізі формі. В результаті розкопок довкола основи кургана простежено кільцевий ровик (табл. I). Потужність дернового покриття пагорбу становить 0,12 м, шару супіску — 0,12 м, піску — 0,24 м. Шар супіску і піску насичений уламками кременю. По всій площі основи кургана залягав тонкий шар похованого дерну (рис. 12).

В центрі кургана на гл. 0,48 м виявлено парне поховання. Останки поганої збереженості. Кістяки лежали на спині у випростаному положенні, руки вздовж тулуба, ноги випростані. Загальна довжина збережених останків поховання № 1 — 178 см, поховання № 2 — 148 см. Тілопокладення здійснене на рівні давнього горизонту з західною орієнтацією. Поховання № 2 знаходилося на 2—3 см нижче від

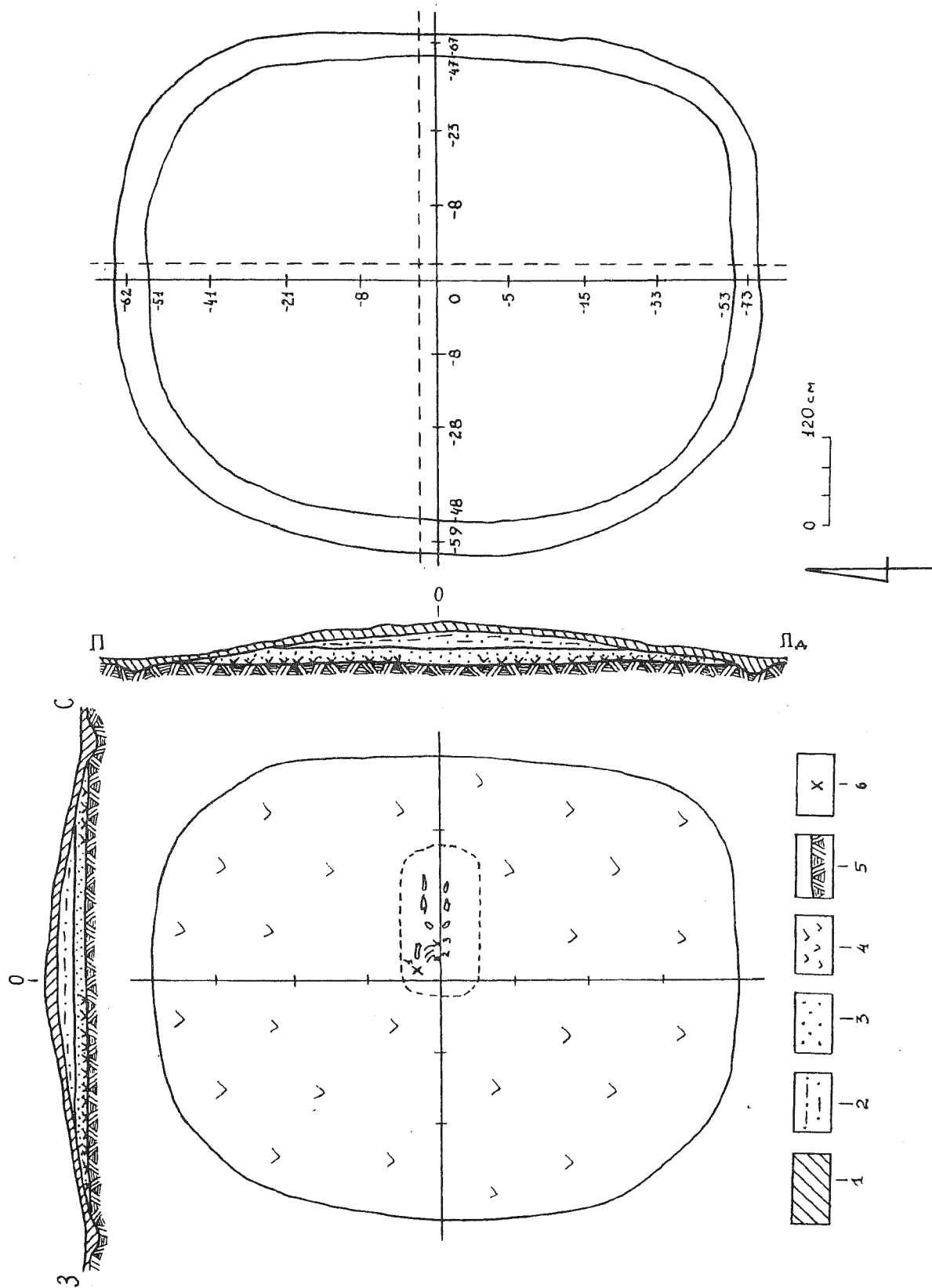

Рис. 5. План кургану С-3: 1 — дерн, 2 — супісок, 3 — пісок, 4 — похований дерн, 5 — материк, 6 — знахідки (X¹ — фрагмент стінки горщика на гл. 0,20 м, X² — округла пражка, X³ — ліropодобна пражка)

Рис. 5. Plan kurhanu C-3; oznaczenia: 1—5 jak na rys. 3, 6 — zabytki (X¹ — fragment brzośca naczynia z głębokości 0,20 m, X² — okrągła sprzączka, X³ — sprzączka liropodobna)

Abb. 5. Plan des Grabhügels C-3; Bezeichnungen: 1—5 wie bei der Abb. 3, 6 — Funde (X¹ — Gefäßbauchfragment aus der Tiefe 0,20 m, X² — Rundspange, X³ — leirförmige Spange)

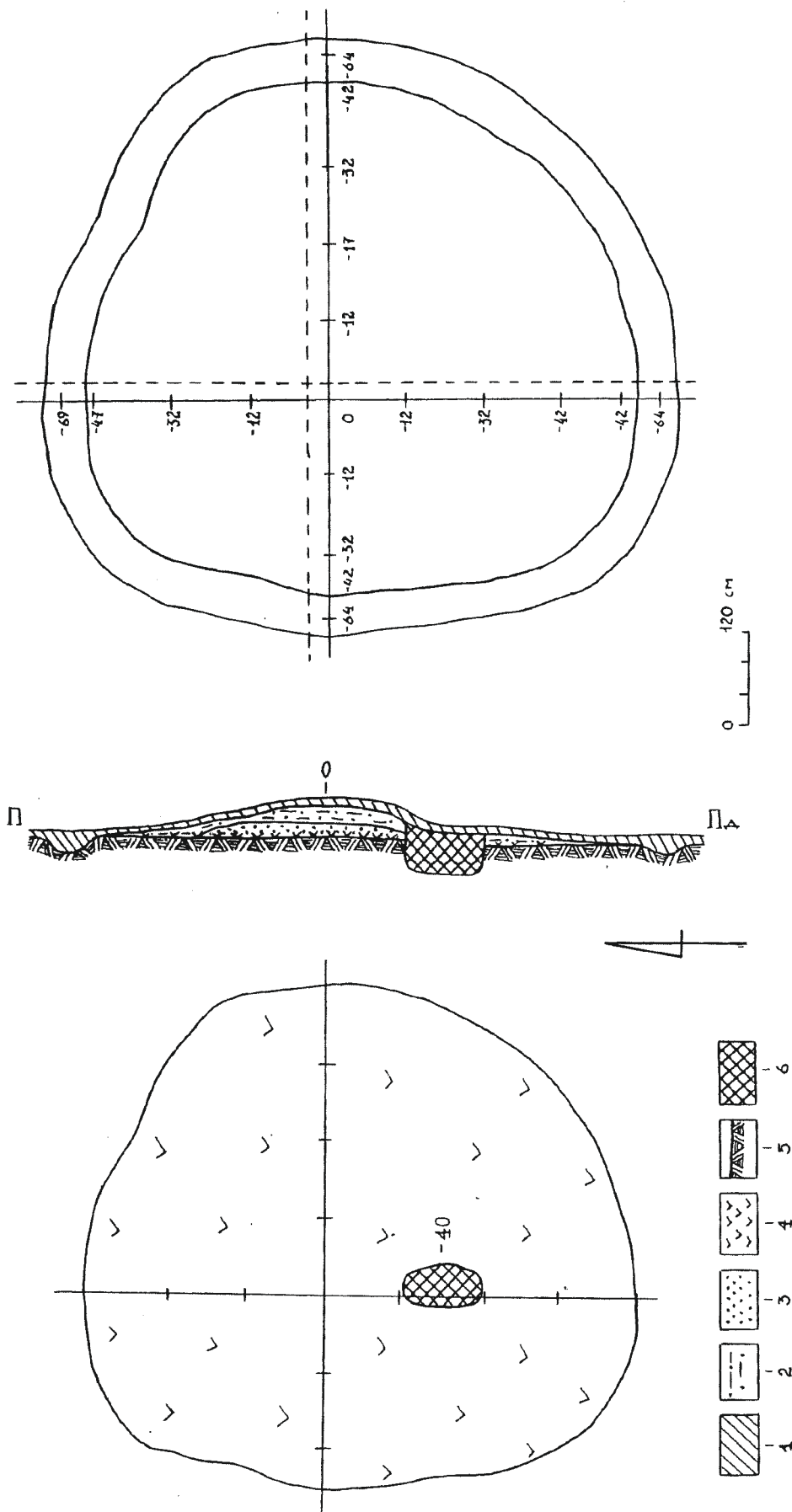
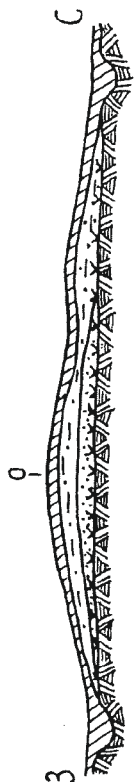

Рис. 6. План кургана С-4: 1 — дерн, 2 — супісок, 3 — пісок, 4 — похований дерн, 5 — материк, 6 — перекоп
 Рус. 6. План кургану С-4; означення: 1—5 як на рис. 3, 6 — dawny sondaz
 Abb. 6. Plan des Grabhügels C-4; Bezeichnungen: 1—5 wie bei der Abb. 3, 6 — alte Sondierung

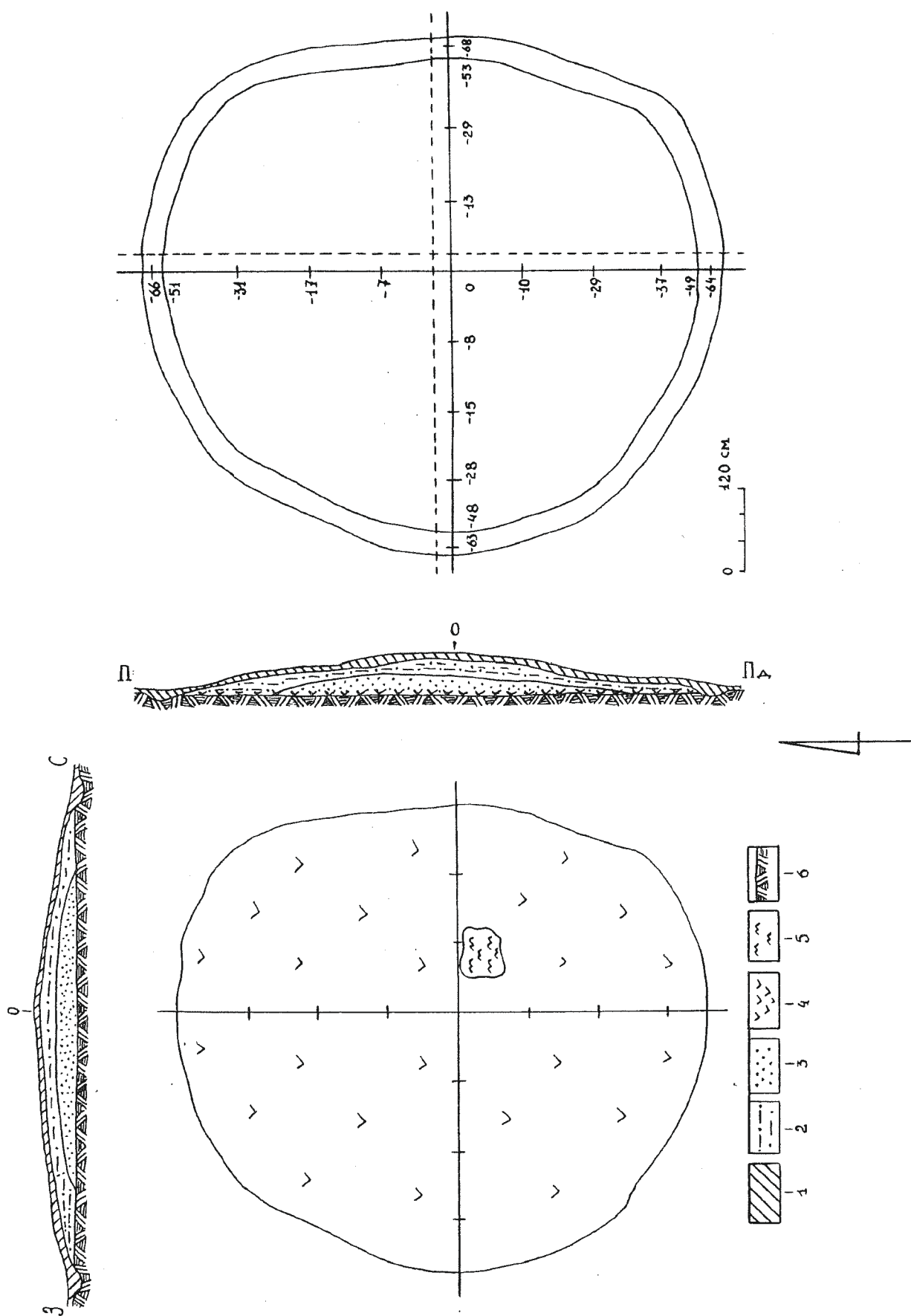

Рис. 7. План кургану С-5: 1 — дерн, 2 — супісок, 3 — пісок, 4 — похований дерн, 5 — вуглики, 6 — материк
 Рус. 7. План кургану С-5; означення: 1—4 як на рис. 3, 5 — вугілля, 6 — сугілок
 Abb. 7. Plan des Grabhügels C-5; Bezeichnungen: 1—4 wie bei der Abb. 3, 5 — Kohle, 6 — gewachsener Boden

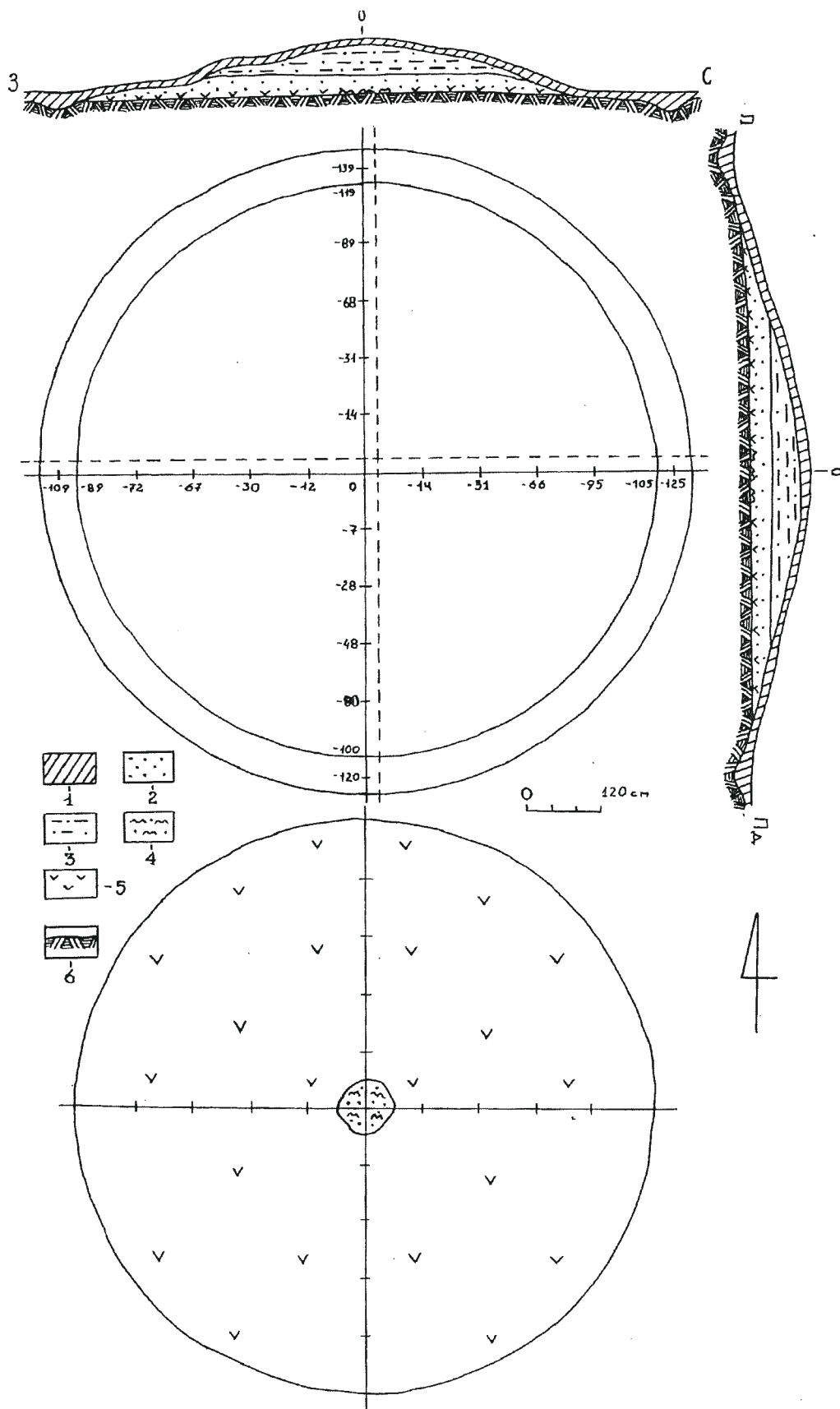

Рис. 8. План кургану С-6: 1 — дерн, 2 — пісок, 3 — супісок, 4 — вуглики з піском, 5 — похований дерн, 6 — материк
 Rys. 8. Plan kurhanu C-6; oznaczenia: 1 — darn, 2 — piasek, 3 — warstwa spiaszczona, 4 — bardzo drobne węgielki z piaskiem, 5 — darn z dawnej warstwy kulturowej, 6 — calej

Abb. 8. Plan des Grabhügels C-6; Bezeichnungen: 1 — Rasen, 2 — Sand, 3 — sandige Schicht, 4 — sehr feine Kohlestückchen mit Sand, 5 — Rasen der alten Kulturschicht, 6 — gewachsener Boden

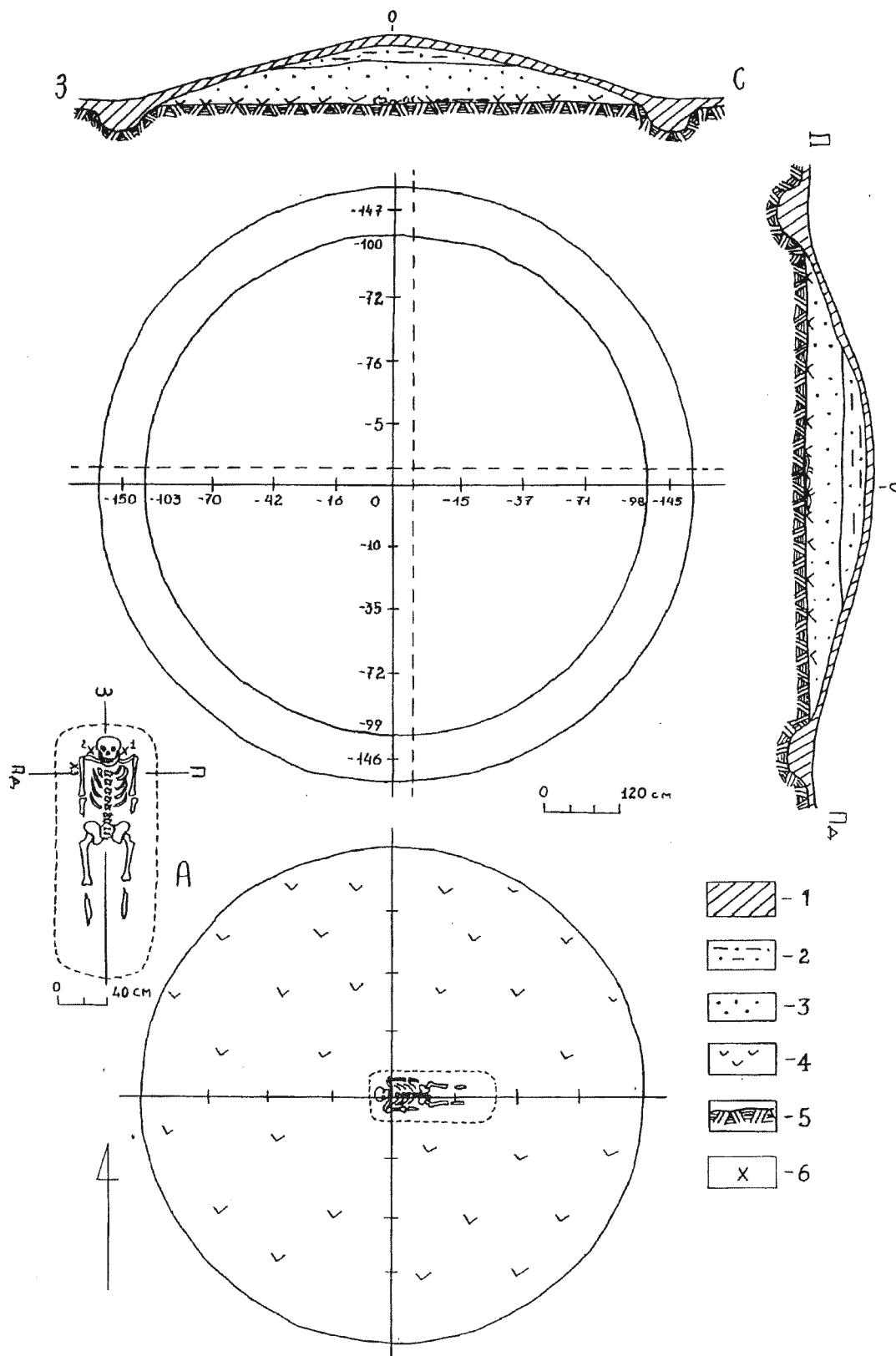

Рис. 9. План кургану С-7: 1 — дерн, 2 — супісок, 3 — пісок, 4 — похований дерн, 5 — материк, 6 — знахідки (X¹ — намісто на гл. 1,1 м; X² — скроневі кільця на гл. 1,1 м; X³ — фрагмент вінчика горщика на гл. 0,08 м)

Рис. 9. Plan kurhanu C-7; oznaczenia: 1—5 jak na rys. 3, 6 — zabytki (X¹ — paciorki z głębokości 1,1 m, X² — kabłączki skroniowe z głębokości 1,1 m, X³ — fragment wylewu naczynia z głębokości 0,08 m)

Abb. 9. Plan des Grabhügels C-7; Bezeichnungen: 1—5 wie bei der Abb. 3, 6 — Funde (X¹ — Perlen aus der Tiefe 1,1 m, X² — Schädelbügel aus der Tiefe 1,1 m, X³ — Gefäßausgußfragment aus der Tiefe 0,08 m)

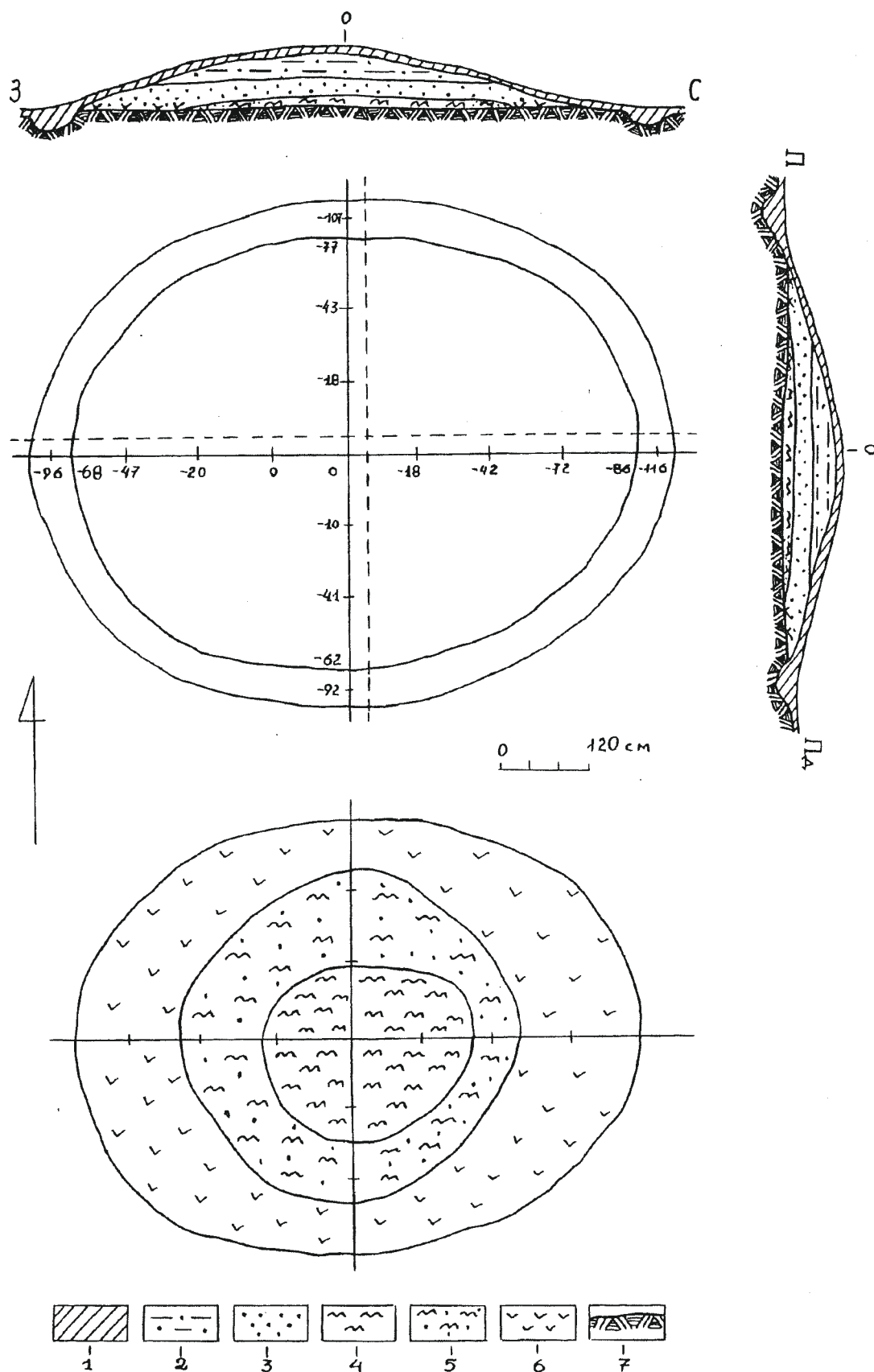

Рис. 10. План кургану С-8: 1 — дерн, 2 — супісок, 3 — пісок, 4 — вуглики, 5 — вуглики з піском, 6 — похований дерн, 7 — материк
 Рус. 10. План кургану С-8; означення: 1—3 як на рис. 3, 4 — skupisko węgli drzewnych, 5 — bardzo drobne węgielki z piaskiem, 6 — darn z dawnej warstwy kulturowej, 7 — całec
 Abb. 10. Plan des Grabhügels C-8; Bezeichnungen: 1—3 wie bei der Abb. 3, 4 — Braunkohleanhäufung, 5 — sehr feine Kohlestückchen mit Sand, 6 — Rasen as der alten Kulturschicht, 7 — gewachsener Boden

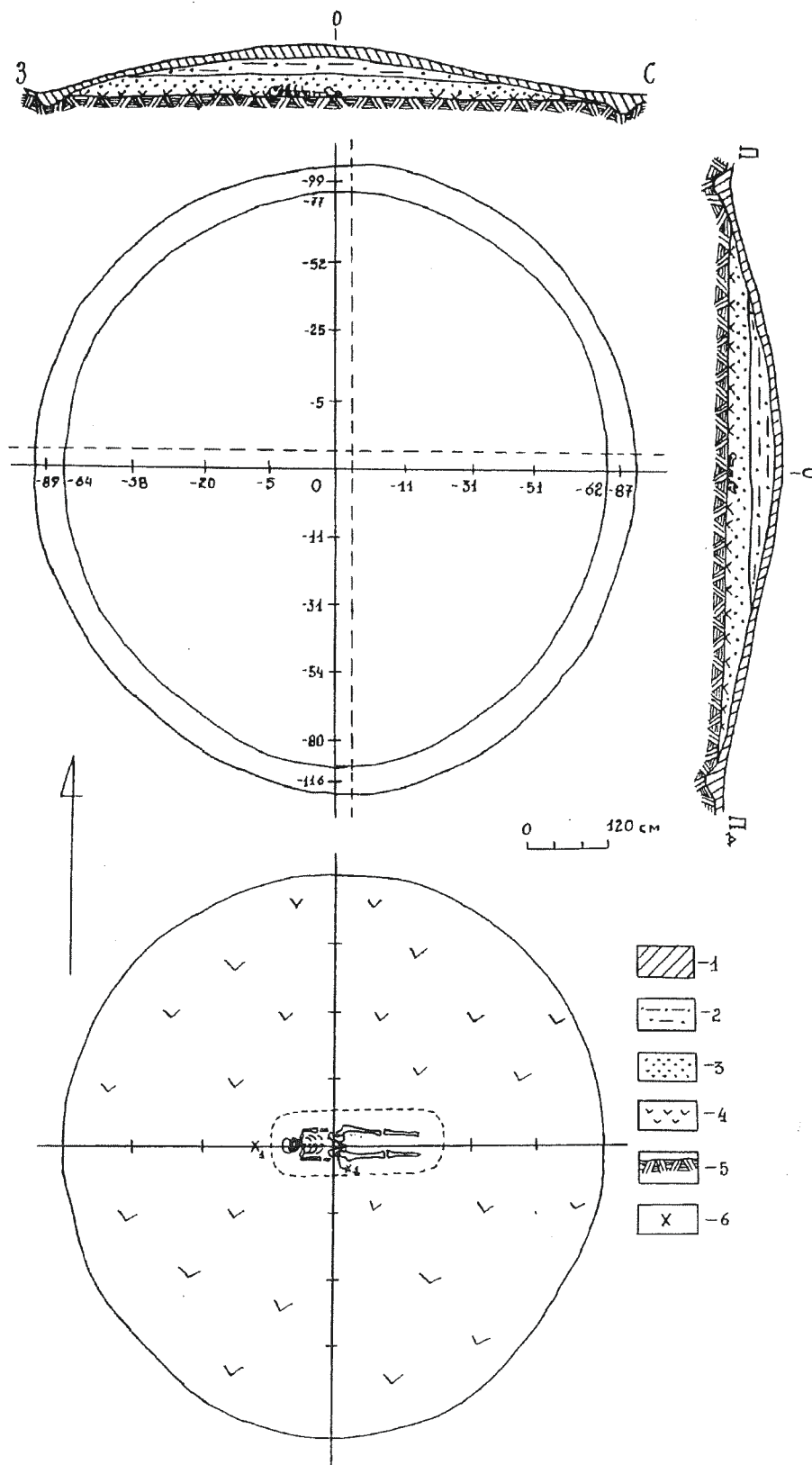

Рис. 11. План кургану С-9: 1 — дерн, 2 — супісок, 3 — пісок, 4 — похований дерн, 5 — материк, 6 — знахідки (X¹ — фрагмент стінки горщика на гл. 0,70 м; X² — фрагмент стінки горщика на гл. 0,50 м)

Рис. 11. Plan kurhanu C-9; oznaczenia: 1—5 jak na rys. 3, 6 — zabytki (X¹ — fragment brzucha naczynia z głębokości 0,70 m, X² — fragment brzucha naczynia z głębokości 0,50 m)

Abb. 11. Plan des Grabhügels C-9; Bezeichnungen: 1—5 wie bei der Abb. 3, 6 — Funde (X¹ — Gefäßbauchfragment aus der Tiefe 0,70 m, X² — Gefäßbauchfragment aus der Tiefe 0,50 m)

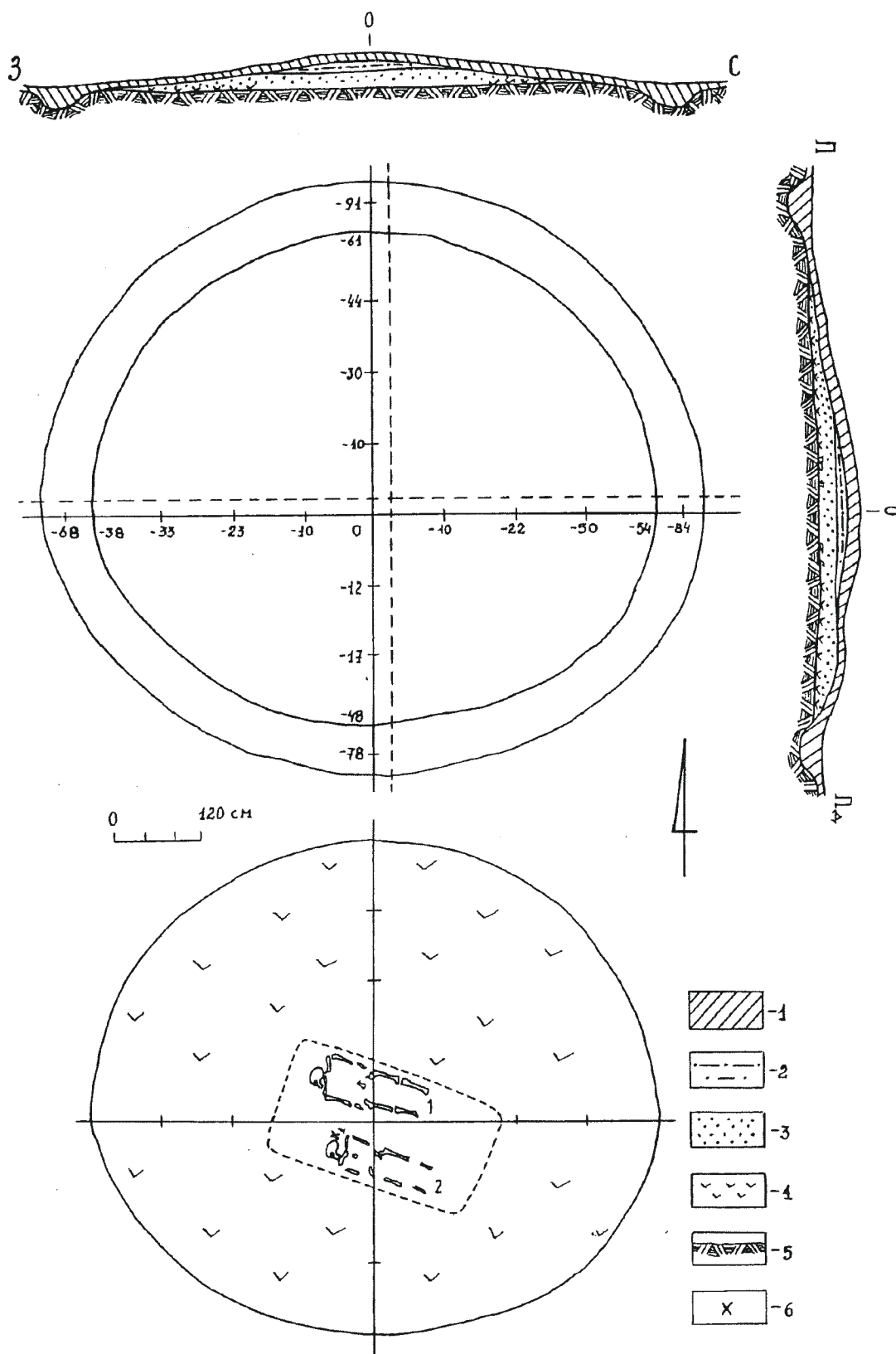

Рис. 12. План кургану С-10: 1 — дерн, 2 — супісок, 3 — пісок, 4 — похований дерн, 5 — материк, 6 — знахідки (X^1 — скроневі кільця на гл. 0,48 м)

Рис. 12. Plan kurhanu C-10; oznaczenia: 1—5 jak na rys. 3, 6 — zabytki (X^1 — kabłączki skroniowe z głębokości 0,48 m)

Abb. 12. Plan des Grabhügels C-10; Bezeichnungen: 1—5 wie bei der Abb. 3, 6 — Funde (X^1 — Schläfenbügel aus der Tiefe 0,48 m)

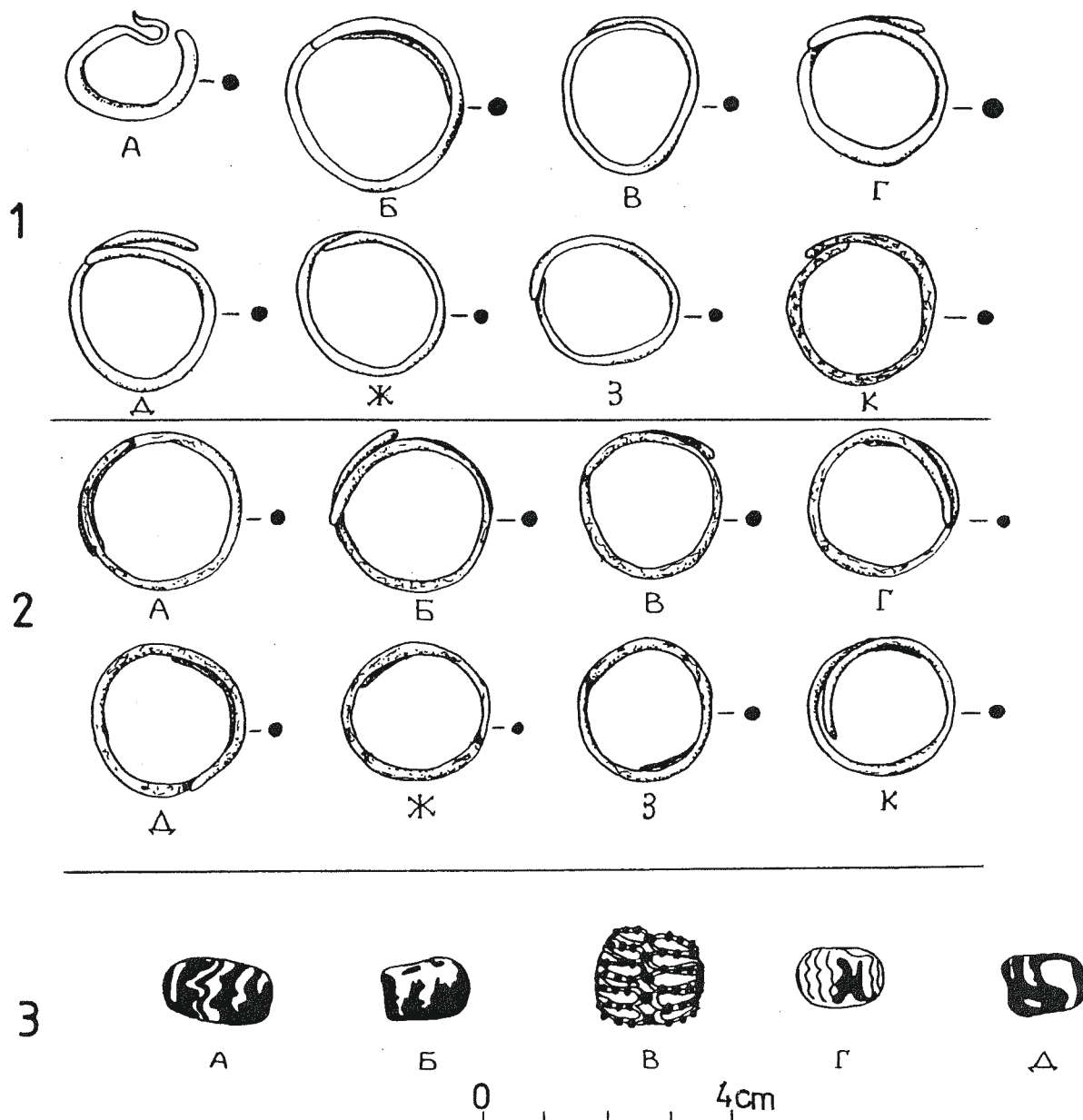

Рис. 13. Речовий інвентар із поховань: 1, 3 — курган С-7; 2 — курган С-10

Rys. 13. Wyposażenie grobów: 1, 3 — kurhanu С-7, 2 — kurhanu С-10

Abb. 13. Gräbausstattung: 1, 3 — Grabhügel С-7, 2 — Grabhügel С-10

поховання № 1. Зліва біля черепа поховання № 2 в області тім'я виявлено скупчення восьми скроневих кілець, які були з'єднані між собою (рис. 12: Х¹).

Речовий інвентар, виявлений у похованнях на могильнику, складається з намистин, скроневих кілець, пряжок і кераміки.

НАМИСТИНИ. Зафіксовані в кургані С-7 чотири пастові і одна металева намистини складала одне ціле намисто. Пастові опуклобокi намистини були різнокольорові. Дві з них прикрашали хвилясті лінії бежевого кольору по коричневому тлі (рис. 13: 3 а-б), а у інших двох — по чорному тлі були нанесені хвилясті лінії жовтого кольору (рис. 13: 3 г-д). Згідно з класифікацією Ю. Л. Шапової вони відносяться до глад-

ких намистин зі спірально-хвилястою інкрустацією (рис. 13: 3 а) та до гладких намистин з суцільною одноколірною чи поліхромною інкрустацією (рис. 13: 3 б, г-д). Перший різновид (тип 2 за Ю. Л. Шаповою) в цілому датується XII—XIV ст., а для Новгороду — кінцем XI—XII ст.; другий різновид (тип 3 за Ю. Л. Шаповою) датується XII — поч. XIII ст. (Ю. Л. Шапова 1956, с. 177).

Металева ажурна намистина, т.з. дреговицького типу, виготовлена з тонких посріблених мідних дрітків, вигнутих у вигляді овальних петель, на які напаяні дрібні зернятка срібла. Час поширення аналогічних металевих, визначених як крупнозерневі, намистин дослідники визначають досить широко: XI — поч. XIII ст. (А. В. Успенская 1953, с. 121). Таким чином, в од-

ному разку намиста ми маємо факт використання намистинок з різним хронологічним діапазоном поширення. Не враховуючи взаємовиключаючі крайні дати, вважаємо за можливе датувати намисто в цілому XII ст.

СКРОНЕВІ КІЛЬЦЯ. На могильнику виявлено два набори цих прикрас. Комплект з кургану С-7 (рис. 13: 1) складався з восьми кілець, з яких у п'яти округлих, злегка деформованих півтораобертових кінці заходять один за одний на 12—22 мм (рис. 13: 1 б-ж), а у двох — лише на 3,5 мм і 6 мм (рис. 13: 1 з-к). Одне кільце — з есоподібним кінцем (рис. 13: 1 а). Кільця виготовлені з дроту різної товщини. З огляду на метал, комплект теж неоднорідний. Одне кільце виготовлене з бронзового дроту (рис. 13: 1 к), два — з бронзового посрібленого (рис. 13: 1 д-ж), два — з мідного і додатково посріблені (рис. 13: 1 б, г). Три кільця виготовлені з низькопробного срібла 500° вагою 1,85 г (рис. 13: 1 в) та 0,86 г (рис. 13: 1 з) і 600° вагою 2,38 г (рис. 13: 1 а)*.

Другий комплект скроневих кілець з кургану С-10 (рис. 13: 2) теж нараховував вісім одиниць. Ці кільця округлої, злегка деформованої форми, півтораобертові з кінцями, які заходять один за другий на 16—40 мм. Чотири з них виготовлені з мідного (рис. 13: 2 а-г), а чотири — з бронзового (рис. 13: 2 д-к) дроту різної товщини.

Щодо часу поширення півтораобертових скроневих кілець немає єдиної думки. На території південної Білорусії їх побутування відносять до II пол. X — поч. XIII ст. (А. В. Успенская 1953, с. 121); за матеріалами Суздальського некрополя вони датуються XI — I пол. XII ст. (М. А. Сабурова, М. В. Седова 1984, с. 91—129); на пам'ятках Північної Русі час їх використання визначається ще ширше — X—XIII ст. (М. В. Седова 1981, с. 13).

Скроневі кільця з есоподібним кінцем були широко розповсюджені на території західних слов'ян, де в межах проведеної типології вони визначаються як тип III і датуються в досить стислих рамках: 1050—1200 р. (К. Musianowicz 1948, s. 204). Беручи до уваги датування есоподібних кілець, комплекс скроневих кілець кургану С-7 визначається в цілому на XII ст. Це не суперечить датуванню намиста, виявленого в цьому ж похованні.

ПРЯЖКИ. Одна з виявлених пряжок має правильну округлу форму (рис. 14: 1). Знизу на кільці збереглася основа, на якій петлею була закріплена шпилька (простежується борозна від шпильки). Друга пряжка має ліроподібну форму (рис. 14: 2). Вона складається з трубчастої основи, яка подібна до переверненої літери „П“. Бокові вертикальні стержні основи завершуються в одному випадку округлим „щитком“, а в другому — загнутим у вигляді валика кінцем.

* експертиза проведена Прикарпатською державною інспекцією пробірного нагляду (квитанції № 5481-5482 зберігаються у Львівському історичному музеї).

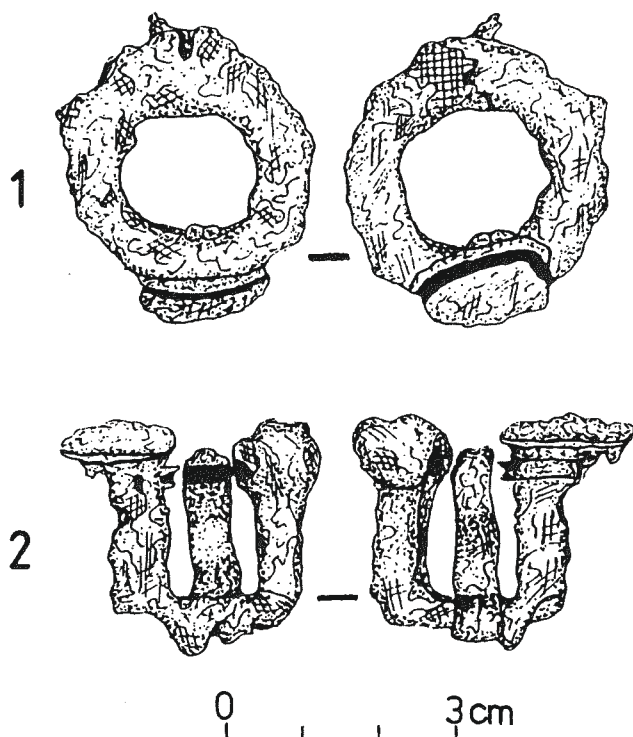

Рис. 14. Пряжки з поховання кургану С-3
 Рys. 14. Sprzączki z grobu po kurhanem C-3
 Abb. 14. Spangen aus dem Grab unter dem Hügel C-3

Внизу основи посередині горизонтальної перемички закріплені есоподібно вигнутий язичок, який спирається на другу горизонтальну перемичку. Остання у вигляді тонкої шпильки закріплена вгорі між боковими стержнями.

Прямих аналогій для описаних предметів не виявлено. Дещо подібна до ліроподібної пряжка зі стародавнього Вишгорода, але вона є елементом кінської збруї (В. Й. Довженко 1952, с. 19, табл. II, рис. 1).

На окисленій поверхні обох пряжок збереглися відбитки тканини, судячи з переплетення ниток — полотняної. Округла пряжка була зафіксована у верхній частині грудної клітки покійника (рис. 5: X²) і з найбільшою ймовірністю могла призначатися до скріплення одягу, тобто виконувала функцію фібули. Зрештою, своїми загальними обрисами вона нагадує кільцеподібні фібули з округлого дроту, відомі за матеріалами Новгороду в шарах з кінця XII до сер. XIV ст. (М. В. Седова 1981, с. 89—92, рис. 33, 1—3). Щодо ліроподібної пряжки, яка знаходилася в нижній частині грудної клітки (рис. 5: X³), то не виключено, що вона призначалася для кріплення шкіряного ремня.

КЕРАМІКА. Дрібні фрагменти гончарних горщиків, виявлені у похованнях, дуже одноманітні. Виготовлені вони з добре вимішаної глини, до якої додавали значну кількість дрібнозернистого піску. В результаті випалу посудини набували сіро-чорного кольору з одношаровим (рис. 15: 1,7), бежевого кольору з одношаровим (рис. 15: 8) та тришаровим (рис. 15: 2—6) і білого кольору з одношаровим зламом. Посудини характеризуються рівною, злегка заглаженою шорхатою поверхнею. Судячи з уламків, горщики мали

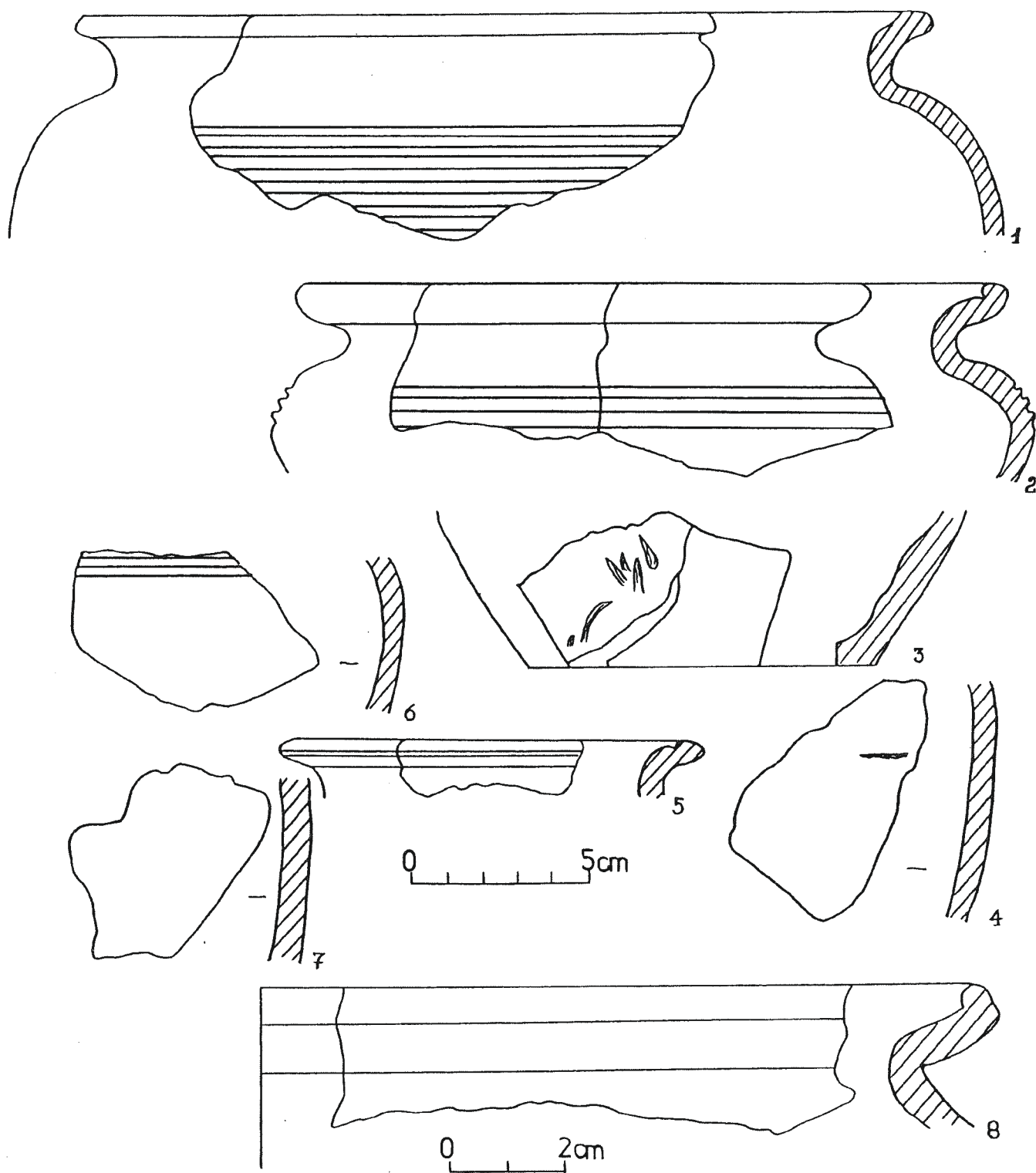

Рис. 15. Кераміка з поховань: 1 — курган С-1, 2—6 — курган С-2, 7 — курган С-3, 8 — курган С-7
 Rys. 15. Ceramika z grobów: 1 — kurhan C-1, 2—6 — kurhan C-2, 7 — kurhan C-3, 8 — kurhan C-7
 Abb. 15. Grabkeramik: 1 — Grabhügel C-1, 2—6 — Grabhügel C-2, 7 — Grabhügel C-3, 8 — Grabhügel C-7

чітко окреслені обриси: добре профільовану середньо-низьку шийку (розрахунки проводилися згідно методики, розробленої В. Ф. Генінгом — В. Ф. Генинг 1973, с. 114—136), яка завершувалася валикоподібним вінчиком із закраїнкою зсередини (рис. 15: 2, 5, 8); в одному випадку заокруглений ззовні на зразок вали-

ка вінчика, зсередини мав слабкопрофільовану ввігнутість (рис. 15: 1). Два фрагменти посудин дають уяву про форму плічок: вони розташовані у верхній третині загальної висоти горщика, короткі сильно опуклі. Вироби прикрашені заглибленим прямолінійним орнаментом, котрий нанесений гребінцевим штампиком по

верхній частині плічок. Аналогічні посудини широко відзначені в житлових спорудах верхнього будівельного горизонту у Звенигороді, час побудови яких на підставі дендрохронологічного аналізу і C^{14} датується 30—80 рр. XII ст. (І. К. Свешніков 1987, с. 94—101; 1988, с. 1—75). Цим же часом ми схильні датувати в цілому кераміку з даного могильника.

Підводячи підсумки огляду поховального інвентаря, слід зазначити, що виділені для кожної з категорій речей різні хронологічні діапазони їх поширення узгоджуються при датуванні часу функціонування могильника XII ст. Виділення більш стислих хронологічних рамок на базі даного матеріалу не бачиться кожливим.

Обстежуючи залишки останків похованих, було відзначено факт поганої збереженості кісток в усіх курганах. У зв'язку з цим лише три черепи було відібрано для краніометричного аналізу. Отримані дані, незважаючи на незначну джерельну базу, вже заси- гналізували на основі анатомічного типу черепа про неоднорідність населення, що залишило цей могильник. Для черепа з кургану С-9 характерна брахікранія і еуріпрозопія, з кургану С-2 — брахікранія, а з кургану С-1 — мезокранія (табл. II)*. За ступенем стерто- сті зубів і незарощеності черепних швів було визначено вік похованих: курган С-1 — 38—48 років; курган С-2 — до 30 років; курган С-9 — 40—45 років. Важче встановити статі покійників. З найбільшою ймовірністю можна говорити про статі похованих у кургані С-7 і С-10. Немає сумніву, що поховання кургану С-7, яке супроводжувалося разком барвистого намиста і набором срібних та посріблених скроневих кілець, належало жінці. Очевидною є і належність поховання кургану С-10, в котрому знаходилися останки чоловіки і жінки. Кістяк останньої був значно менший на зріст і супроводжувався комплектом скроневих кілець.

З певною обережністю, на підставі наявності пряжок, одна з котрих могла служити застібною до шкіряного ремня, можна визначити поховання кургану С-3 як чоловіче. Хоча не виключено, що ці пряжки могли бути аксесуарами жіночого вбрання. Поховання решти трьох курганів (С-1, С-2, С-9), що містили тілопокладення, наразі визначити важко. Лише з огляду на масивність черепів можна припустити, що ці поховання належали чоловікам.

ПОХОВАЛЬНИЙ ОБРЯД. На досліджуваному могильнику простежено чотири типи поховань, здійснених за єдиним обрядом, але з певними відмінностями в ритуалі. Спільним для усіх поховань є курганний насип, оточений кільцевим ровиком. В межах цих характерних рис простежено наступні відмінності.

ТАБЛИЦЯ II. Краніометричні дані (в мм)

параметри	курган С-1	курган С-2	курган С-3
1. Повздовжній діаметр	190	153	153
2. Поперечний діаметр	145	130	130
3. Черепний показник	76,3	85	85
4. Висотний діаметр	135	128	125
5. Довжина основи черепа	101	102	106
6. Найменша ширина чола	97	82	70
7. Довжина основи обличчя	—	—	95
8. Показник виступання обличчя	—	—	89,6
9. Виличний діаметр	108	—	110
10. Верхня висота обличчя	—	—	69
11. Показник верхньої частини обличчя	—	—	55,2
12. Ширина від	43	—	45
13. Висота орбіти	31	—	39
14. Ширина носа	25	—	25
15. Висота носа	—	—	55
16. Носовий показник	—	—	45,4

1-й тип поховань. Поховання містили одинарні тілопокладення, що лежали на рівні давнього горизонту на спині у випростаному положенні, руки вздовж тулуба ноги випростані; головою орієнтовані на захід (кургани С-1, С-2, С-7, С-9). Тілопокладення супроводжується фрагментами глиняного посуду.

2-й тип поховань. Певною відміною 1-шого типу поховань є поховання кургану С-10, яке віднесли до другого типу. Поховання містило парне тілопокладення чоловіка і жінки, здійснене за ритуалом, аналогічним типу 1. Зафіксовано відсутність уламків посуду.

3-й тип поховань. На фоні згаданих поховань з тілопокладенням дещо відрізняється курган С-3, де у кістяка відсутній череп. Незважаючи на загальну погану збереженість кісток, не знищеними залишилися фрагменти окремих ребер, верхніх і нижніх кінцівок, тазових кісток. Це дає підставу стверджувати, з огляду на найбільшу міцність черепних кісток, що дане поховання було здійснене без голови. Поховання супроводжувалося уламками посуду.

4-й тип поховань. Цю сукупність утворюють кургани (С-4, С-5, С-6, С-8), які не містили тілопокладення. Характерною рисою для усіх чотирьох курганів є наявність слідів вогнищ у вигляді окремих вугликів, плям піску, змішаного з попелом багать потужного скупчення вугілля від згорілих крупних полін. Уламки посуду відсутні.

Найважчим завданням при розгляді поховальних ритуалів є реконструкція поховального обряду, якого дотримувалося населення, що залишило цей могильник. З'ясування співвідношення традиційного і особливого, встановлення факторів, що викликали появу цього останнього, дасть змогу проникнути найкоротшим шляхом у світ релігійних уявлень, які були притаманні цій групі людей, що проживала на вузько окресленій території Поліської низовини у XII ст. Однак, це дослідження майбутнього.

* краніометричний аналіз здійснений у Львівському медичному інституті на кафедрі нормальної анатомії кандидатом медичних наук, доцентом О. С. Шелом'янцевим-Терським.

Традиційно визначальним на даному могильнику є поховальний ритуал 1-го типу поховань. Наявність слідів дерну під насипними шарами кургану яскраво свідчить про те, що померлого, очевидно в домовині, клали просто на землю. Під час розчистки останків була виявлена одна цікава деталь — залишки похованого дерну знаходилися в окремих випадках поверх кістяків. Це дає підставу припускати, що домовину з покійником могли додатково обкладати шматками дерну, утворюючи подобу майбутнього кургану. В поховальній обрядовості відомі, наприклад, випадки, коли домовину додатково обкладали берестом (А. П. Моця 1987, с. 19—20). Місце, яке мав займати пагорб могили, було оточене кільцевим ровиком. По наявних матеріалах важко встановити, коли споруджувався ровик — до того, як на це місце ставилася домовина, чи після. Наразі неможливо з'ясувати і спосіб спорудження кургану — чи це було дійство однофазове, чи складалося з кількох етапів.

Під час спорудження могильного пагорбу, на місце, оточене ровиком, кидали уламки задалегідь розбитого горщика. Цікавим є те, що навмисне розкидали довкола покійника лише окремі шматки від кожної цілої посудини і ніколи не кидали усі фрагменти окремого начиння. Ці дії переслідували мету, щоби в поховання не попала ціла посудина, навіть у розбитому стані (А. А. Потебня 1865, с. 71; В. В. Седов 1970, с. 112). Усі споруджені могильні пагорби характеризуються великим вмістом крем'яних конкрецій різного розміру. Вони настільки щільно заповнювали шари, що створювали значну перешкоду при розкопках курганів. Це спричинилося до того, що одне з перших запитань, яке виникло під час дослідження цих курганів, торкалося проблеми природного вмісту чи штучної домішки кременю у шарах супіску і піску. Вся річ в тому, що територія довкола села Берестяне досить багата на вміст крем'яних конкрецій у ґрунті, однак не настільки, як в курганных насипах. Пробні шурфи довкола могильника показали відсутність крем'яних конкрецій в передматерикових шарах піску. Отож, якщо пісок з кільцевого ровика використовувався для насипу могильного пагорбу, то його повинні були попередньо наситити крем'яними конкреціями. Не виключено, правда, що для спорудження курганів брали ґрунт з якогось певного місця, до такого власне ступеню насиченого кременем. Однак, на нашу думку, більш ймовірно, що присутність такої великої кількості уламків кременю в насипах курганів є ще одним ритуальним елементом, в основі якого лежав магичний характер.

Визначальними на могильнику є одиночні поховання. Єдиний випадок парного — це виняток. Однак, є підстави вважати, що і це поховання було одиночним, лише через якийсь час тут поховали жінку (напевно, дружину чоловіка, що помер раніше), могила якої в кургані С-10 є впускною. Цікаво, чим викликана поява цього поховання? Чому воно не було здійснене в окремому кургані? Місцезнаходження на самому краю могильника і незначні розміри могильного паго-

рбу, можливо свідчать про те, що цей курган був насипаний останнім, а впускне поховання жінки — це останній поховальний ритуал, здійснений на могильнику в цілому.

Всі елементи традиційного поховального ритуалу були збережені, коли здійснювалося поховання кургану С-3. Стратиграфічно зафіксована непорушена цілісність насипних верств і поверхні пагорбу над кістяком. При факті відсутності голови у померлого, це свідчить про зведення кургану над обезголовленим покійником. Такі випадки у поховальній обрядовості пов'язують з повір'ям у вовкулаків та упирів (А. Кононенко 1993, с. 191; П. В. Иванов 1991, с. 430—497; 1991 а, с. 505—511; П. С. Ефименко 1991, с. 498—504; И. Я. Франко 1991, с. 512—526). Аби знешкодити таких покійників, їм забивали в груди осиковий кіл, цвях в голову, відрубували голову і клали в ноги (М. М. Кучінко 1973, с. 80; A. Gieysztoz 1982, s. 222—223; В. Gierlach 1980, s. 167—169), або перезахоронювали в іншому місці. Не виключено, що череп від кістяка з кургану С-3 був виявлений нами на сусідньому курганному могильнику, який знаходився на віддалі біля 800 м західніше в ур. Майдан (рис. 1) і датується більш ранішим часом (В. Д. Гупало 1991, с. 32—34). Виявлене поховання черепа було здійснене на самому краю могильника і пол. XI ст. Насипаний над ним незначний пагорб по відношенню до кургану з тілопокладенням був впускним. Присутність черепа упиря на могильнику іншого населення, пам'ять про могили предків якого через 100 років вже щезла, нікому не могла нанести шкоди.

Що ж до чотирьох курганів без тілопокладення, то у фаховій літературі вони отримали назву „кенотафи“ і розцінюються як символічні поховання (Д. Й. Бліфельд 1977, с. 31—35). В контексті поховального ритуалу цього могильника, за відсутності тілопокладення, вони не супроводжувалися уламками посудин від стравниць. Натомість, влаштування багать дає підставу вважати їх за усталений елемент поховального ритуалу, що здійснювався при відсутності тіла покійника.

Підводячи підсумки проведенням дослідженням, вважаємо за можливе зазначити наступні моменти. Поховальний обряд, зафіксований на матеріалах обстежених поховань, відбувався за єдиною системою впродовж усього часу функціонування даного могильника. Це, по-перше, дає змогу твердити, що населення, яке здійснювало тут поховання, дотримувалося стійких поглядів на поховальну обрядовість, щонайбільше протягом століття. По-друге, досліджений по-вністю, цей могильник розкриває перед нами в межах єдиного обряду комплекс поховальних ритуалів, диференціація і вибір яких були соціально детерміновані.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

Бліфельд Д. І.
1977 *Давньоруські пам'ятки Шестовиці*, Київ.

- Генинг В. Ф.
1973 *Программа статистической обработки керамики из археологических раскопок*. „Советская археология“, № 1, с. 114—136.
- Гупало В. Д.
1985 *Раскопки у с. Берестяное*, Археологические открытия 1983 года, Москва, 270—271.
1986 *Раскопки курганов у с. Берестяное*, Археологические открытия 1984 года, Москва, 231.
1991 *Раскопки давньоруського могильника біля с. Берестяне на Волині*, Нові матеріали з археології Прикарпаття і Волині, Львів, 32—34.
1991a *Дослідження давньоруських могильників біля с. Берестяне*, Атлас історії культури Волинської області, Луцьк, 12—13.
1992 *Поховальний обряд на Волинському Поліссі (за матеріалами розкопок давньоруських курганних могильників XI—XIII ст.)*, історія релігій в Україні, Львів, 24—26.
1993 *Археологічні розвідки на Волині*, *Studia archaeologica*, Львів, 84—85.
- Гупало В. Д., Артюх В. С.
1986 *Новые древнерусские памятники Волинского Полесья*, Вестник Львовского университета, Серия геологическая, выпуск 9, 43—48.
- Довженко В. Й.
1952 *Раскопки древнего Вишгорода*, Археологічні пам'ятки УРСР.
- Ефименко П. С.
1991 *Упыри (из истории народных верований)*, Українці: народні вірування, повір'я, демонологія, Київ, 498—504.
- Иванов П. В.
1991 *Народные рассказы о ведьмах и упырях*, Українці: народні вірування, повір'я, демонологія, Київ, 430—497.
1991a *Кое-что о вовкулаках и по поводу их*, Українці: народні вірування, повір'я, демонологія, Київ, 505—511.
- Кононенко А.
1993 *Персонажи славянской мифологии*, Киев.
- Кучінко М. М.
1973 *Поховальні пам'ятки IX—XIII ст. басейнів Західно-го Бугу і Сяну*, „Археологія“, 10.
- Моця А. П.
1987 *Население Среднего Поднепровья IX—XIII вв.*, КИЕВ.
- Потебня А. А.
1965 *О мифическом значении некоторых обрядов и поверий*, Москва.
- Сабурова М. А., Седова М. В.
1984 *Некрополь Суздаля*, Культура и искусство средневекового города, Москва, 91—129.
- Свешніков І. К.
1987 *Дослідження давнього Звенигорода у 1982—1983 рр.*, „Археологія“, 57, 94—101.
1988 *Звіт про роботу Звенигородської археологічної експедиції в 1988 році*, Науковий архів Інституту українознавства Національної Академії наук України.
- Седов В. В.
1970 *Славяне Верхнего Поднепровья и Подвинья*, Москва.
- Седова М. В.
1981 *Ювелирные изделия древнего Новгорода (X—XV вв.)*, Москва.
- Успенская А. В.
1953 *Курганы южной Белоруссии X—XIII веков*, Труды Государственного исторического музея, XXII.
- Франко І. Я.
1991 *Сожжение упырей в с. Нагуевичах в 1831 г.*, Українці: народні вірування, повір'я, демонологія, Київ, 512—526.
- Шапова Ю. Л.
1956 *Стеклянные бусы древнего Новгорода*, „Материалы и исследования по археологии СССР“, 55, 1, 165—179.
- Fitzke J.
1938 *Tegoroczne badania archeologiczne na Wołyniu*, „ZOW“, R. 13, s. 125—128.
- Gieysztor A.
1982 *Mitologia Słowian*, Warszawa.
- Gierlach B.
1980 *Sanktuaria słowiańskie*, Warszawa.
- Musianowicz K.
1948 *Kabłączki skroniowe — próba typologii i chronologii*, „Światowit“, t. 20, s.

Wiera D. Hupalo

Badania cmentarzyska kurhanowego w uroczysku Sermeń koło wsi Berestjane (Ukraina)

Streszczenie

Artykuł omawia główne wyniki badań przeprowadzonych w latach 1983—1990 w okolicach wsi Berestjane, obw. wołyński (Zachodnia Ukraina). Odkryto 12 nowych stanowisk, z których najciekawszym okazało się kurhanowe cmentarzysko wczesnośredniowieczne. Jest ono położone w lesie, około 2,5 km od wsi. Oprócz jednego, zniszczonego już dziś kurhanu liczy ono 10 kopców, rozmieszczonych na linii pn-wsch. — pld-zach.

Badania wykopaliskowe ujawniły 4 typy (odmiany) stosowanego obrządku pogrzebowego:

1 — pochówki szkieletowe, na poziomie dawnego gruntu; pozycja wyprostowana, ręce wzdłuż tułowia, głowa

- od strony zachodniej (kurhany: C-1, C-2, C-7, C-9),
2 — pochówek szkieletowy, podwójny — mężczyzna + kobieta, o analogicznym układzie jak w odmianie 1 (kurhan C-10),
3 — pochówek szkieletowy, jednakże bez czaszki (kurhan C-3),
4 — bez śladów pochówków, ale z obecnością ognisk, węgla i popiołu (kurhan C-4, C-5, C-6, C-8).

Jako zabytki ruchome wystąpiły w kurhanach: paciorki, kabłączki skroniowe, sprzączki i ceramika. Na ich podstawie, oraz po analizie obrządku pogrzebowego czas funkcjonowania cmentarzyska ustalono na XII wiek.

Untersuchungen auf dem Hügelgräberfeld in der Einöde Sermen in der Nähe des Dorfes Berestjane (Ukraine)

Zusammenfassung

Im Beitrag werden Forschungsergebnisse aus den Jahren 1983—1990 in der Nähe des Dorfes Berestjane, Bezirk Wolynien (Westukraine) besprochen. Es wurden 12 neue Fundstellen freigelegt, die interessante davon ist das frühmittelalterliche Hügelgräberfeld. Es liegt im Wald, etwa 2,5 km vom Dorf entfernt. Es besteht heute aus 10 Hügeln — außer einem zerstörten Grabhügel; die entlang der Linie Norden-Osten und Süden-Westen zerstreut sind.

Während der Ausgrabungen wurden 4 Typen des Bestattungsritus festgestellt:

- 1 — Skelettbestattungen, auf dem ehemaligen Bodenniveau; liegende Stellung, Arme gerade am Körper, Kopf an der westlichen Seite (Hügelgräber: C-1, C-2, C-7, C-9),
- 2 — Skelettbestattung, Doppelbestattung — Man + Frau, von analogischer Stellung wie beim Typ 1 (Hügelgrab C-10),
- 3 — Skelettbestattung, jedoch ohne Schädel (Hügelgrab C-3),
- 4 — Ohne Bestattungsspuren, aber mit Anwesenheit von Feuern, Kohlen und Asche (Hügelgrab C-4, C-5, C-6, C-8).

Als bewegliche Funde treten in den Hügelgräbern auf: Perlen, Schläfenbügel, Spangen und Keramik. Auf diesem Grund, wie auch nachdem man den Bestattungsritus analysiert hatte, wurde die Benutzungszeit des Gräberfelds auf das 12. Jh. festgelegt.